

політикам у розв'язанні і попередженні конфліктів на етнічній основі. Національне питання є одним із найбільш складних, гострих, яке не можна подолати одночасним адміністративним заходом.

Джерела та література

1. Копиленко О. Л. Україна і Крим: "переговори у справі нового ладу" (документи і матеріали). – К., 2001.
2. Копиленко О. Л. З історії законодавства про громадянство України. – К., 2001.
3. Копиленко О. Л. Автономна Республіка Крим: проблеми правового статусу: Монографія. – К., 2002.
4. Центр Разумкова. Національна безпека і оборона. – 2001. – № 4.
5. Административно-территориальные преобразования в Крыму. 1783-1998 гг. – Симферополь, 1999.
6. Зінченко Ю. Кримські татари. Історичний нарис. – К., 1988.
7. Тищенко Ю., Піховшек В. Повернення кримських татар. Хроніка подій. – К., 1999.
8. Чубаров Р. Інтеграція кримськотатарського народу в українське суспільство: політико-правові аспекти // Центр Разумкова. Національна безпека і оборона. – 2001. – № 4.
9. Губогло М., Червонная С. Крымско-татарское национальное движение (1994-1996) / Институт этнологии и антропологии РАН. Исследования по прикладной и неотложной этнологии. – М., 1997. – № 101.
10. Габриелян О., Ефимов С., Зарубин В. та ін. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство. – Симферополь, 1998.
11. Багров М.В. Культура Народов Причерноморья. – 2001. – № 20.
12. Крымская правда. – 1989. – 16 мая.
13. Крымская правда. – 2003. – 9 января.
14. Крымская правда. – 2003. – 9 января.
15. Национально-культурные объединения Автономной Республики Крым: Справочное пособие. – Симферополь, 1959. – Вып. 1.

SUMMARY

The article is dedicated to the elucidating the national movements of the Crimea tatars and their activity dealing with the creating of national-cultural societies in the period of 1991-1997

Чермошенцева Н.М.

С.Я. БОРОВИЙ: ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ ЄВРЕЇВ В УКРАЇНІ

Історія єврейського народу є невід'ємною і важливою складовою загальної історії України, але на сьогодні ця тематика залишається майже недослідженою. Тому введення в широкий науковий обіг та детальний аналіз творчої спадщини Саула Яковича Борового (1903–1989) є надзвичайно важливим для сучасної української історіографії.

С.Я. Боровий є автором цілої низки талановито написаних, цікавих робіт з історії та історіографії єврейського народу на території України, українського, запорозького козацтва, історії Хмельниччини, українсько-єврейських стосунків, які не втратили своєї наукової цінності та актуальності й сьогодні. Втім, за життя та й після нього вчений залишався поза увагою історіографії. Ми маємо лише розрізнені дані про його життя та наукову спадщину. Так, Р.Ш. Ганелин, С.К. Лебедев, Я.С. Лур'є, А.Г. Тартаковский в статті "С.Я. Боровой (1903-1980)" вказуючи на певні біографічні дані, основну увагу приділили аналізу творчої спадщини вченого й, зокрема, дослідженню його історико-економічних студій [1.-С.161-170]. Окремі відомості про діяльність науковця в 1960-1970-ті роки знаходимо в праці Бородатого В.П., Скрипника М.О. та ін. "Одеський державний економічний університет. Нариси історії" [2]. Важливими в розумінні психологічного портрета С.Я. Борового є спогади проф. М. Соколянського, одного з найближчих друзів вченого. У вступній статті до мемуарів С.Я. Борового [3.-С.5-17] та в книзі "Некролог при житті" Марк Георгійович не лише характеризує особистісні якості та переконання вченого, а й допомагає реконструювати маловідомі епізоди його біографії [4].

Найбільш повно життя та творча спадщина С.Я. Борового висвітлюються в статтях Андрєєва В.М. та Чермошенцевої Н.М., побудованих на архівному матеріалі та спогадах знайомих і друзів історика. Так, єврейська тематика в дослідженнях вченого, і зокрема її козацький аспект, були розкриті в статті Андрєєва В.М. “С.Я. Боровий: козацька тематика в творчості історика” [5.-С.26-38]. Найбільш повна бібліографія праць вченого (133 позиції) подана у статті Андрєєва В.М. та Чермошенцевої Н.М. “С.Я. Боровий: матеріали до біографії та бібліографії” [6.-С.62-76]. Раніш, у 1988 р., до 85-річчя історика в Одесі було видано неповні “Материалы к библиографии” які налічували 74 позиції. Втім, висвітлення життя та діяльності С.Я. Борового потребує подальшої наукової розробки.

Зацікавленість єврейською історією та культурою ми можемо спостерігати у Саула Яковича ще з дитинства. Зіграли свою роль не тільки родина і внутрішня сімейна атмосфера, а й коло цікавих людей, які бували в батьківському домі. Так, достатньо лише згадати, що близьким знайомим батька був Ахад-Гаам – визначний представник єврейської суспільно-політичної думки того часу. На дачі у Борових бував засновник нової єврейської літератури на ідиш Менделе-Мойхер-Сфорим. Другом батька був видатний письменник-гебраїст Хаїм-Нахман Бялик, до ім'я та творчості якого С.Я. Боровий все своє життя ставився з великим пієтетом та повагою. До того ж події революції та громадянської війни не могли не вплинути на формування особистості вченого [7.-С.41].

У 1919 р. неповнолітній Саул влаштовується на роботу в одеський архів [8.-Ф.166.-Оп.6.-Т.IV.-Спр.765.-Арк.11]. Саме тут перед майбутнім вченим відкрилися великі можливості для наукової праці. На основі знайденого в архіві матеріалу ним було написано і видано цілу низку історичних та історико-літературних робіт. Саме в цей час він визначився і з своїми науковими інтересами, які проніс через все своє життя – історія єврейського народу на півдні України. Ймовірно, С.Я. Боровий як представник єврейської інтелігенції відчував обов'язок перед власним народом і намагався правдиво висвітлити його історію. Дійсно, в той час історія євреїв в Україні уявляла собою “цілісне поле” і налічувала чимало “білих плям” [5.-С.64].

Перші публікації вченого з єврейської тематики були пов'язані з дослідженням історії книгознавства в Україні. Так, в 1925 р. в журналі “Бібліологічні вісті” виходить друком стаття “Нариси з історії єврейської книги на Україні”. В 1926 р. в ленінградському збірнику “Еврейская мысль” було надруковано відразу три статті Борового: “Еврейские газеты перед судом “учёных евреев”: два эпизода”, “Новое о Ковнере” та “Давид Лехно и его история Крымского ханства”. Ці роботи були присвячені різним питанням єврейської історії і демонстрували широту інтересів та ерудицію молодого автора.

Так, неабияку наукову цінність являє собою стаття “Давид Лехно и его история Крымского ханства”. В ній автор коротко знайомить читачів з змістом хроніки кримського єврея Давида Лехно “Устное повествование”. Наводить відомості з історії рукопису та його видань, наголошуючи на історичній цінності цього твору. Хроніка відбиває події в Кримському ханстві наприкінці XVII – на початку XVIII ст., до того ж вона є цінним джерелом у дослідженні проблеми російсько-турецьких відносин та історії Туреччини. В статті С.Я. Боровий не відходить і від своєї улюбленої теми. Він зазначає, що в деяких випадках Лехно виступає як свідок подій із життя єврейського населення Карасубазара, який на той час був головним єврейським центром у Криму. І хоча вчений зазначає, що єврейські інтереси займають невелике місце в хроніці, все ж таки її можна використовувати і як джерело поповнення фрагментарних знань з історії євреїв у Криму у XVII–XVIII ст. [9.-С.295-299].

Втім, найбільш важливою подією в житті вченого другої половини 1920-х рр. можна вважати вихід у світ однієї з найкращих його монографій “Еврейская земледельческая колонизация в Старой России. Политика – идеология – быт. По архивным материалам” (М., 1928). Цінність і значення праці С.Я. Борового полягає в тому, що він вміло використав неопубліковані архівні документи фонду єврейських колоній канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, архіву “попечительного” комітету поселенців південного краю Росії та справи, що зберігалися в архівах Новоросійського генерал-губернатора та

Одеського градоначальника [10.-С.184]. Одночасно дослідник спирався на монументальну працю В.Н. Нікітіна “Євреї-земледельці”.

С.Я. Боровий починає розгляд земельного влаштування євреїв з аналізу змісту і значення різноманітних державних проектів стосовно єврейської реформи. Він аналізує проекти литовського губернатора Фрізеля, “Записку” Г. Державіна та єврейський проект Н. Ноткіна. Саул Якович підкреслює, що саме в цих проектах Новоросія виступила як імовірний район розселення землеробських єврейських колоній [11.-С.20-24].

Окремо С.Я. Боровий зупинився на причинах колонізації. Вчений виділяє такі основні причини: державний інтерес, що передбачав збільшення платіжної спроможності єврейського населення, колонізація вільних земель та розвантаження окремих районів від “зайвих” євреїв з метою охорони населення від “єврейської експлуатації” [11.-С.22].

У праці автор одночасно приділяє увагу як зовнішній історії перебігу подій, так і подає глибокий аналіз “внутрішнього” життя колоністів. У цьому простежується чітка структурованість роботи. Починаючи з першої хвилі переселення і закінчуючи четвертою, С.Я. Боровий розглядає такі явища, як соціальна диференціація колоністів, господарська забезпеченість, побутові умови, втеча в міста, релігійне життя колоній тощо.

Після виходу “Еврейской земледельческой колонизации” центральною темою досліджень С.Я. Борового стала історія єврейства в Україні XVI-XIX ст. До цього вченого підштовхнула низка причин. Одна з найважливіших – недостатня розробленість у сучасній українській історичній науці теми євреїв та їх ролі в історії України, проблеми міжетнічних відносин. Працюючи в цьому напрямку, вчений по-новому розробляє тему взаємовідносин євреїв і запорозького козацтва. Результатом стала публікація в “Історичному збірнику” статті “Євреї в Запорожской Сечи” (1934 г.). Стаття поділяється на чотири частини, в кожній з яких автор зображує та аналізує різні типи відносин запорожців і євреїв у певних історичних умовах. У своєму дослідженні С.Я. Боровий спирається на велику джерелознавчу базу, що відрізняє його статтю від інших робіт з цієї теми. Для С.Я. Борового, уродженця багатонаціональної Одеси, рідними мовами були російська, українська й обидві єврейські – іврит та ідиш, і це дозволило йому звернутися до джерел з історії України, які були фактично недоступні для українських та російських істориків (через неволодіння єврейськими мовами), ні історикам єврейства, які майже не залучали малодоступні та неопубліковані російські та українські архівні матеріали [12.-С.163]. Саме в цьому і є основна цінність робіт С.Я. Борового.

Також інтерес викликає зроблений в статті аналіз соціальної структури єврейського населення XVI–XVII ст. Саул Якович доводить, що єврейське суспільство того часу мало більш строкатий склад, ніж це вважалося раніше. Так, вчений виокремлює “декласований елемент”, представники якого, опинившись за межами єврейського суспільства, нерідко вживалися у неєврейський соціальний побут, знаходили себе у “неєврейських справах”, в тому числі і козацтві [12.-С.214-215].

Крім того, вчений приділив значну увагу становленню торгових відносин між козаками та євреями-купцями. Так, він зазначає, що документи, які свідчать про перебування єврейських торговців на Січі, відносяться тільки до 1770-х років. С. Боровий пояснює це тим, що Січ намагалася монополізувати в регіоні всю торгівлю, яка відігравала важливу роль в економічному житті Запорожжя. Отже, усунення з торгових шляхів єврейського купецтва, яке протягом століть спеціалізувалося на міжнародній торгівлі, було першочерговим завданням купців-запорожців. У цьому контексті вчений зазначає, що запорозьке козацтво у своїх зіткненнях з євреями не було тільки безкорисливим захисником інтересів українського хлопча (як це було прийнято зображувати), а й переслідувало свої власні, досить реальні цілі, які диктувалися економічними інтересами. Звичайно, на ці інтереси напластовувалися національно-релігійні моменти, ненависть до євреїв орендарів, шинкарів тощо. Досліджуючи торговельну політику Запорожжя останнього десятиріччя її існування, С.Я. Боровий вказує на рівноправність єврейських купців та ремісників із запорозькими. Таким чином, автор заперечує

традиційне твердження про запорожців як “довічних” і “принципових” ворогів євреїв [12.-С.220-247].

З початку 1930-х рр. історія євреїв в Росії та Україні як предмет дослідження стає табуованою. Багатьох дослідників, які працювали в цій галузі, було репресовано. Одним з небагатьох, які продовжували дослідження в цій галузі, залишався С.Боровий. Логічним завершенням єврейсько-українських студій вченого став захист докторської дисертації на тему “Исследование по истории евреев на Украине XVI–XVII вв.”. Дисертація була представлена 1939 р. і захищена у 1940 р.

Найбільш цікавою є друга частина дисертації, яка вийшла також окремою розвідкою: “Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины”.

Євреї та Хмельниччина – тема неоднозначна, сприймалася вона по-різному в єврейській, російській та українській історіографії. На думку дослідника, на той час історична наука не подала правдивої концепції історії євреїв в Україні [5.-С.209].

Так, українська історіографія, вивчаючи добу Хмельниччини, приділяла значну, іноді непомірну увагу єврейському питанню. Досліджуючи цю проблему, українські історики продовжували традицію, започатковану козацькими хроністами, перебільшуючи значення євреїв-орендарів і не помічаючи плебейських мас єврейського населення України, сором’язливо обходила “гострі кути”, не схвалювала “ексцесів” [13.-С.81-82]. У рамках цієї традиції працювали П. Куліш, М. Костомаров, М. Драгоманов, А. Скальковский, Д. Яворницький, Д. Дорошенко, М. Грушевський та ін.

Єврейська ж традиція сприймала добу Хмельниччини як одну з найтрагічніших сторінок історії євреїв в Україні, як час їх тотального знищення, національної катастрофи. Єврейська історіографія була переповнена співчуттям до жертв і вважала, що євреї за часів Національно-визвольної війни опинилися “між молотом і ковадлом”. С.Боровий, залишаючись євреєм, подібні погляди вважав хибними, примітивними і навіть такими, що принижують єврейські національні почуття. На думку вченого, євреї були не тільки жертвами, що потрапили волею історичного випадку під ножі вбивць, а й воюючою стороною. Правда, розстановка сил приводила основну частину єврейського населення України на бік польського панства. Втім, С.Боровому вдалося знайти в джерелах і свідчення про випадки переходу євреїв у табір Хмельницького. Дослідник послідовно доводив, що перехід євреїв на бік повстанців був не поодиноким випадком, а явищем певного соціального значення [13.-С.202].

Висновки історика про активну участь євреїв у збройній боротьбі – як на боці повстанців, так і проти них – знаходилися (і на сьогодні ці уявлення мало змінилися) у різкому протиріччі з традиційним уявленням про єврея тих часів.

У 1941-1945 рр., не дивлячись на тяжкі умови воєнного часу та життя в евакуації, С.Я.Боровий продовжує працювати. В 1944 р. вийшла його стаття “Одесса: к 150-летию со дня основания”, яка відкрила цілу серію праць науковця з краєзнавчої тематики. Втім, вона цікава також своїми єврейськими моментами. Так, автор вважає, що до корінного населення міста слід віднести і євреїв, тому що Одеса і вся Новоросія, за часів Російської імперії були включені в так звану “межу осілості”, куди прямували групи євреїв з інших регіонів країни [14.-С.41-48].

У 1950-х роках відбулося зміщення акцентів в наукових дослідженнях С.Я.Борового. Вважаємо, що це було пов’язано з низкою причин, в тому числі з репресіями та загальною ситуацією в державі та науковому світі. Центральною темою його досліджень стає економічна історія. Але, не дивлячись на це, ми можемо спостерігати постійну увагу до єврейської тематики, що “наскрізною ниткою” проходить через усю творчість С.Я.Борового. Розглянувши деякі праці вченого, на перший погляд, не пов’язані з єврейською історією, можна переконатися в цьому. Наприклад, в роботі “Книга в Одессе в первой половине XIX в.” (1967 р.), досліджуючи друкарство іноземними мовами, дослідник приділяє увагу історії розвитку єврейської книги в Одесі. Вчений відмічає складну долю єврейської книги. Так, царський уряд, здійснюючи політику національного гноблення, встановив так звану єврейську друкарську монополію. С.Я.Боровий розкриває історію боротьби з цим дискримінаційним рішенням,

одночасно вказуючи на її безрезультативність. Також у цій роботі він використовує матеріали своїх попередніх праць про І. Аксенфельда та газету “Гамеліц” [15.-С.156-158].

Наступного року в “Українському історичному журналі” вийшла невеличка, але надзвичайно змістовна замітка Саула Яковича – “До хронології історії Гайдамаччини”. В ній вчений аналізує статтю Храбана Г. з приводу дати взяття Умані загонами Залізняка та Гонти. Г. Храбан наводить наступні дати – 9, 10, 18 та 19 червня 1768 р. Саул Якович підкреслив, що автор не використав у своєму дослідженні таке важливе джерело, як єврейська мартирологічна література. Історик зазначив, що взяття Умані призвело до загибелі великої кількості мешканців міста, серед яких було багато євреїв, а згідно з єврейською релігійною практикою надзвичайно важливим є встановлення точної дати смерті. Отже, С. Боровий встановлює, що всі відомі єврейські джерела відносять захоплення Умані до 5 тамузу 5528 р., що відповідає 18 червня 1768 р. [16.-С.75]. Отже, бачимо, що історик виявляє себе неабияким знавцем єврейської культурної традиції та залучає в своїх дослідженнях різномовні джерела (включаючи єврейські), що значно підвищує цінність та джерелознавчу базу його робіт.

У 1970 р. в журналі “История СССР” виходить друком стаття Саула Яковича “Об экономических связях буржуазной верхушки и царизма в период империализма”. Навіть в такій праці, що, на перший погляд, зовсім не відноситься до теми нашої статті, ми можемо простежити інтерес історика до єврейської проблематики. Так, аналізуючи безсистемність економічної політики царизму, вчений наводить приклад “єврейського питання”. Він доводить, що суперечності з вимогами нормального економічного розвитку і політичного прогресу країни [17.-С.110-113].

Отже, ми бачимо, що інтерес вченого до єврейської історії пронизує всю творчу спадщину С.Я. Борового, а його праці не втратили своєї наукової цінності та актуальності і до сьогодні. Крім того, вважаємо, що дослідження Саула Яковича з історії українських євреїв будуть мати велике значення і отримають своє “друге народження” коли сучасні українські науковці все ж таки візьмуться за узгодження власної історії з історією світовою та збалансування різних перспектив українського історичного процесу (українська, російська, польська, турецька та ін. перспективи) і зокрема – української та єврейської версій спільної історії [18.-С.1-10].

Джерела та література

1. Ганелин Р.Ш., Лебедев С.К., Лурье Я.С., Тартаковский А.Г. С.Я. Боровой (1903-1989) // Отечественная история. – 1994. – № 3.
2. Бородатий В.П., Скрипник М.О., Граждан В.Д., Редькін О.С. Одеський державний економічний університет. Нариси історії. – Одеса, 2000.
3. Соколянский М.Г. Долго и счастливо // Боровой С. Воспоминания. – М.; Иерусалим, 1993.
4. Соколянский М.Г. “Некролог при жизни”. – Одесса, 2003.
5. Андреев В.М. С.Я.Боровий: козацька тематика в творчості історика // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції “Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району”. 10-11 жовтня 2002 р. – Нікополь; Запоріжжя; Херсон, 2002.
6. Андреев В.М., Чермошенцева Н.М. С.Я. Боровий: матеріали до біографії та бібліографії // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон, 2003. – Вип. 10
7. Боровой С.Я. Воспоминания. – М.; Иерусалим, 1993.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
9. Боровой С.Я. Давид Лехно и его история Крымского ханства // Исторические записки. – 1941. – № 10.
10. Ганелин Р.Ш., Кельнер В.Е. Проблемы историографии евреев в России. Вторая половина XIX в. // Евреи в России. Историографический очерк. Вторая половина XIX в. – XX в. – М.; Иерусалим, 1994.
11. Боровой С.Я. Еврейская земледельческая колонизация в Старой России. Политика, идеология, хозяйство, быт. По архивным материалам. – М., 1928.
12. Боровой С.Я. Евреи в Запорожской Сечи // Исторический сборник. Академия наук СССР. – 1934. – Вип. 1.
13. Боровой С.Я. Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины // Исторические записки. – 1940. – № 9.
14. Боровой С.Я. Одесса: К 150-летию со дня основания // Исторический вестник. – 1944. – № 5-6.

15. Боровой С.Я. Книга в Одессе в первой половине XIX в. // Книга. Исследования и материалы. – 1967. – Т. 14.
16. Боровой С.Я. До хронології історії Гайдамащини // Український історичний журнал. – № 10.
17. Боровой С.Я. Об экономических связях буржуазной верхушки и царизма в период империализма // История СССР. – 1970. – № 2.
18. Потульніцький В.А. Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії XVII-XX століть. – К., 2002.

SUMMARY

The article is devoted to the heritage of a historian S. Borovoy (1903-1980). It represents the analysis of the works of the scientist on Jewish culture and history. A great attention is paid to analysis of history of Jews in Ukraine in XVI-XVIII century.

Roman Serbyn

ECHOES OF THE HOLOCAUST IN JEWISH-UKRAINIAN RELATIONS: THE CANADIAN EXPERIENCE

In their short but penetrating essay, Howard Aster and Peter J. Potichnyj, two Canadian scholars – one of Jewish and the other of Ukrainian background – borrowed a metaphor from the Canadian writer Hugh MacLennan and characterized the relationship between their communities as that of “two solitudes.”¹ The description is apt. As immigrants in a new land, both Jews and Ukrainians went through periods of hardships and discrimination, but being mostly hard workers, they achieved personal success and established thriving and prospering communities. Citizens of a multi-ethnic country, Canadian Jews and Ukrainian Canadians crossed paths in private and public life, and many formed close professional relationships and personal friendships. Within their own communities, they were more prone to evoke the checkered past of Jewish-Ukrainian relations in the “old country” and scrutinize personal experiences in the light of passed-down history, legends, and myths. However, all these stories belonged to another time and another continent, and had little bearing on the Canadian scene. As there was hardly any communication between the two communities, what interaction did take place was usually peaceful. This calm lasted until World War II.

The great global conflict changed all that. In Europe Jews and Ukrainians were thrown into the whirlwind of tragic events over which they had little or no control, but which pitted them against each other. When the war ended, refugees from Eastern Europe flocked to Canada, many of whom bore physical and psychological scars that have not completely healed to this day. As Canada took in some 40,000 Jews and a similar number of Ukrainians, the country became a reservoir of the traumas that the refugees had amassed back home. Jews brought with them memories of the Shoah, while Ukrainians could not forget the Famine-Genocide of 1932-1933. From their recent past the two persecuted groups brought out recollections of similar genocidal experiences, inflicted by different perpetrators. The Holocaust became the better known of the two genocides, and eventually cast a long and lasting shadow over Jewish-Ukrainian relations in the Western diasporas.

In the sixty years after the Shoah, the international Jewish community succeeded in making the Holocaust known and accepted by the whole world. Many people now regard it as the most significant event of the twentieth century and a pivotal point of world history. This is particularly true in North America, home to the most active post-war Jewish diaspora. American students are said to know more about the Holocaust than about any event in their own national history, and Canadian students are also well versed in the subject. In both countries the Holocaust has become a yardstick by which other genocides and crimes against humanity are measured. Sensitivity to this tragedy has influenced the way Jews are viewed by Canadians. In turn, the attitude of Canadian Jews towards Canada and its ethno-cultural communities tends to be based on the Jewish community's perception of how these

¹ Howard Aster and Peter J. Potichnyj, *Jewish-Ukrainian Relations*. Oakville, Ontario, Mosaic Press. 1983.